

УДК 94:355](477)+39(=161.2) “917 “

Залізник Л. Л.

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА — ПРЯМИЙ НАЩАДОК КНЯЖОГО КИЄВА

У статті розглядаються питання боротьби за культурно-історичну спадщину Київської Русі, аналізуються генетичні зв'язки населення козацької України XVI–XVIII ст. з людністю Південної Русі X–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, козацька Україна, давньоруська народність, український етнос.

Радянська історіографія, продовжуючи традиції офіційної історії Російської імперії, всіляко наголошувала на відірваності козацької України від Київської Русі. У повоєнний час потужним інструментом вкорочення історичного коріння українського народу до пізнього середньовіччя стала неоімперська концепція давньоруської народності, батьком якої був В. В. Мавродін [13; 14] (1947, 1950). Її прибічники твердили, що творцями Київської Русі були не українці на давньоруському етапі історичного розвитку, як вважали М. Костомаров, М. Грушевський, А. Кримський, В. Ключевський, М. Покровський та інші вчені, а окремий давньоруський етнос. Лицемірно декларуючи, що останній був «спільною колискою трьох братніх народів», радянські ідеологи великодержавності починали російську історію із зародження Київської Русі, а українську та білоруську — лише після її падіння від монгольської навали у XIII ст.

З моменту проголошення концепції «спільної коліски» як символа єдності слов'янського ядра радянської імперії історики Москви, Ленінграда, Києва почали наввипередки подовжувати її життя. Давньоруська народність нищила українську історію, як гангрена здорове тіло, поступово відсуваючи її початок у пізні середньовіччя. Жоден класик української та російської історичної науки до 1947 р. навіть не здогадувався про існування такого етносу в Київській Русі, а її творцями вважалися давньоукраїнці. Ця сформульована М. Грушевським 1904 р. науково обґрунтована версія історії східних слов'ян без будь-якої аргументації була замінена з благословіння ідеологів ЦК КПРС концепцією давньоруської народності [4]. Її батько В. В. Мавродін вважав, що розпад давньоруської народності на російську, українську та білоруську гілки почався за доби феодальної роздробленості і завершився під ударами татар у XIII ст.

Скоро знайшлися такі палкі прибічники «спільної давньоруської коліски», що побачи-

ли навіть у розпаді Київської Русі на окремі князівства нестримне бажання князів об'єднатися в «общерусском единстве» [10]. І так усім їм цього хотілося, що «объединители» навіть посварилися між собою у XII ст., бо кожен боровся за «свой вариант единства русской земли». Загроза монгольської навали нібито ще більше консолідувала єдиний давньоруський народ [10], мрія якого про «воссоединение в едином государстве» почала втілюватися з виникненням Московського князівства. Така своєрідна марксистська діалектика в інтерпретації минулого, за якою в явних симптомах розпаду бачать протилежне, призвела радянську історичну науку до парадоксальних висновків. Незважаючи на очевидні всім відцентрові етнічні, мовні, політичні процеси на Русі XII–XV ст., давньоруська етнічна єдність у повоєнній радянській історіографії тільки міцніла. А тому вона нібито існувала і у помонгольський час, закономірно породивши Московську централізовану державу.

Вагомий внесок у вкорочення української історії зробили і деякі українські радянські вчені. Дехто з них пішов навіть далі своїх московських колег, стверджуючи, що східні слов'яни «...вважали себе єдиним руським народом і в кінці XVI ст., і в XVII ст. Тому так охоче і радісно сприйняли воз'єднання і на Україні, і в Росії» [11, с. 178]. Така собі «малоросійська самоотверженність», за виразом Катерини II, відмова від власної історії на користь старшого брата. Дарма, що таке твердження абсурдне по суті, бо заперечує очевидне — існування українського та російського етносів навіть за часів Богдана Хмельницького та Олексія Михайловича Романова.

Справжня імперська суть концепції «спільної коліски» проявилася в останні роки існування СРСР. Так, на святкуванні 1500-річчя Києва російські історики прямо заявили, що «російська централізована держава виступає спадкоємицею давньоруської» [16, с. 78]. А віце-президент Ака-

демії наук СРСР П. Н. Федосеев в українському академічному виданні розставив усі крапки над «і» в багатовіковій суперечці «южан і северян» (за О. Пипінім) щодо справжнього спадкоємця Київської Русі: «соціально-політична спадщина Київської Русі була перебрана Великою Росією, що було великим кроком уперед у розвитку і приготуванні майбутньої централізації» [22, с. 5]. Так, позірний інтернаціоналізм доктрини, яка проголошувала рівність прав усіх східних слов'ян на їх «спільну давньоруську коліску», виявився лицемірною облудою для легковірних «молодших братів».

Символом перемоги неоімперських тенденцій в радянській історії східного слов'янства було святкування 1988 р. 1000-річчя хрещення Русі не у Києві, а в Москві. Дарма, що під час хрещення киян на етнічній багтьківщині росіян Верхній Волзі не існувало не тільки Москви, а й будь-якого слов'янського населення, яке можна було б асоціювати з праросіянами.

Так, «старший брат» викинув зі «спільної давньоруської коліски» молодших і змусив їхніх слухняних істориків починати власну історію з пізнього середньовіччя. Однак останні не дуже й пручалися. На той час, як вже згадувалося, позиція українських істориків із відомих причин не грішила зайвим патріотизмом. Не без їхньої допомоги життя міфічної давньоруської народності було продовжено ще на п'ять століть аж до Переяславської ради, а початки української історії без зайвих церемоній привласнені сусідами.

Таким чином, якщо сторіччя тому М. Грушевський з одностороннім відстоєм від імперських зазіхань давньоруську сторінку української історії, то разом з втратою надій на власну державність на початку ХХ ст. киеворуська спадщина українців знову була захоплена імперським етносом. Сталося це у повоєнний період під час чергової трансформації російського імперського міфу в неоімперську концепцію «спільної давньоруської коліски східних слов'ян». Після розпаду Радянського Союзу, що за М. Бердяєвим був Російською імперією на більшовицькому етапі, першочерговим завданням української історичної науки є повернення права на історичну спадщину Київської Русі прямим нащадкам її державотворчого етносу — українцям.

Іншими словами, українські історики знову, як і 150 років тому, мусять очистити справжню історію східного слов'янства від імперської облуди. Як за часів М. Костомарова, вони вимушені вкотре доводити очевидне, що українство — явище стародавнє, а козацька Україна, хоч і яскравий, але не перший його історичний прояв, як це фак-

тично впливає з офіційної радянської концепції історії східного слов'янства. Адже витoki етно-визначальних ознак українців козацької доби, у попередньому княжому періоді їхньої історії. Такий генетичний зв'язок добре простежується в царинах матеріальної (домобудівництво, церковна архітектура, народний одяг) та духовної (фольклор, ментальність) культур, мови, літератури, історичної свідомості, в антропологічному типі населення тощо.

Традиційна народна культура козацької України є органічним продовженням матеріальної культури південних русичів. Так, народне домобудівництво ХVII–ХІХ ст., за даними археології, генетично пов'язано з домобудівництвом Південної Русі. Козацьке бароко в архітектурі є синтезом барочних традицій Заходу з давніми місцевими традиціями церковного будівництва Х–ХІІІ ст.

Уявлення про відмінний від традиційного українського давньоруський одяг склалися на підставі іконографічних зображень руської аристократії. Остання вдягалася за інтернаціональною для всієї середньовічної Європи модою, законодавцями якої були Рим та Костянтинополь. Український національний одяг, за даними етнографії, своїм корінням пов'язаний з одягом окремих південноруських літописних племен. У народному костюмі Південної Русі вже виразно простежуються специфічні особливості українського традиційного вбрання [16, с. 59, 99]. Поховання жінки в традиційному українському строї (довга вишита сорочка специфічного крою, плахта, крайка, очіпок) досліджено археологами біля варязького центру м. Бірки у Південній Швеції. Шведські вчені датують його Х ст. і вважають похованням слов'янської рабині, полоненої під час походу варягів на Русь [25, с. 61]. На думку фахівців-етнографів, костюм жінки аналогічний традиційному вбранню українок Середнього Подніпров'я.

Багатий український фольклор (народні пісні, козацькі думи, повір'я, казки, легенди, щедрівки, колядки, звичаї тощо), а також прикладне мистецтво (вишивка, різьба по дереву, писанки, настінний розпис тощо) значною мірою визначають етнічне обличчя українців. Враховуючи архаїчну, дохристиянську семантику, всі ці народні традиції пізньосередньовічна Україна отримала з Київської Русі і навіть з більш давніх язичницьких часів.

Важливим етновизначальним елементом усякого етносу є мова. Завдяки багаторічним дослідженням О. Потебні, А. Кримського, Ю. Шевельова [23], О. Тараненко, Г. Півторака [19], В. Німчука та багатьох інших українських лінгвістів, маємо всі підстави стверджувати, що княжі Київ, Галич, Чернігів говорили українською

на давньоруському етапі її розвитку. На думку А. Кримського: «Мова Надніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця: і в ній аж надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має вже в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей» [12].

Козацтво — один з найсуттєвіших факторів, що вплинув на формування українського народу. Власне козаки побудували другу українську державу — Гетьманщину. Однак козацтво не є специфічним феноменом, обмеженим пізнім середньовіччям періоду української історії. Воно закономірно породжене своєрідним геополітичним місцем України на карті Європи. Розташована на межі європейської цивілізації та агресивного Степу, Україна протягом своєї історії продукувала верству воїнів-захисників, яка постійно впливала на характер, ментальність, культуру нації [15]. Ця верства існувала вже в першій українській державі Русь. Згадайте багатирські застави на степовому порубіжжі, «приватизованих» сусідами витязів з билин київського циклу, героїчну боротьбу зі Степом руських князів. Ватаги бродників та берладників XII–XIII ст., крім ухідництва і торгівлі, воювали зі степовиками.

Культурний комплекс українського козацтва містить багато архаїчних елементів, що генетично пов'язують його з княжою дружиною. Маються на увазі родинний принцип влаштування ватаг, лицарський кодекс поведінки, дуже архаїчні культу коня, меча-шаблі, воїна-звіра, червоної китаїки, зовнішність (оселедець, вуса, гоління бороди тощо). Більшість цих паралелей пояснюється тим, що військова культура європейських народів, у т. ч. середньовічного лицарства, формувалася на дуже давньому загальноіндоєвропейському культурному комплексі [5, с. 151–179; 9, с. 269–280].

Невід'ємним елементом військової культури є співці військової слави, які властиві як західноєвропейському лицарству (барди, скальди, трувери тощо), так і українському козацтву (кобзарі). Безпосередній попередник кобзарів пізнього середньовіччя — дружинний співець Боян, «що свої віщі персти на живій струни накладав, — вони вже самі князю славу рокотали». Козацькі думи мають прямі аналогії за структурою, формою, змістом, образами як у лицарському епосі Західної Європи та багатирських билинах київського циклу, так і в дружинному епосі «Слово о полку Ігоревім», який не випадково називають першою козацькою думою. Крім того, на думку Г. Півторака [19, с. 170–176], майже половина лексики дав-

ньоруського епосу — це надбання давньоукраїнських діалектів XII ст.

Отже, козацтво та кобзарство репрезентують своєрідний український прояв загальноєвропейських лицарських традицій на пізньосередньовічному етапі розвитку. Вони продовжували військові традиції попереднього етапу української історії, а саме дружинні звичаї X–XIV ст. Н. Яковенко [24, с. 272] переконливо показала, як дрібна українська шляхта Волині XIV–XVI ст. після Люблінської унії 1569 р. опинилася на соціальному маргінесі Польської держави. Вона й очолила щойно народжене козацтво Подніпров'я, принісши в його середовище державотворчі традиції та військову ментальність боярсько-дружинної верстви Київської Русі.

Український характер «Слова...» та генетичний зв'язок з ним козацьких дум визнавав навіть В. Белінський, який, як відомо, не відзначався симпатіями до малоросів. «Нельзя не заметить чего-то общего между «Словом о полку Игоревом» и козацкими малороссийскими песнями» [2, с. 359], — пише «несамовитий» революціонер В. Белінський. Інший росіянин О. Пипін вторить йому: «Как древний Святослав с его чубом и его нравом напомнит в потомстве не московского великоросса, а скорее южнорусского казака, так лирический эпос «Слово о полку Игоревом» отзовется не в северной песне, а скорее в южнорусской думе» [20, с. 153].

Прямі паралелі ментальності козацтва, що суттєво вплинули на формування українського характеру, знаходимо в яскравих образах князів-лицарів Південної Русі — Святослава, Володимира Мономаха, Ігоря. Саме на цьому ґрунті постали напівлегендарні герої українського козацтва Байда Вишневецький, Наливайко, Сірко, Палій, Гонга, оспівані в думах кобзарів та безсмертних творах Т. Шевченка та М. Гоголя. Отже, характер козацької України сформувалися значною мірою на дружинно-лицарській ментальності Київської Русі, яка була збережена і привнесена в козацьке середовище нащадками руського боярства українською шляхтою XVI ст. [24, с. 272].

Лицарство було стрижнем середньовічної Європи. Феодальна аристократія середньовіччя економічно не залежала від короля, бо спадково володіла значними земельними угіддями. Ця економічна незалежність від влади стала підґрунтям лицарських вольностей. Закріплені законодавством у вигляді станових привілеїв, вони започаткували розподіл влади, що лежить в основі сучасної європейської демократії. Становлення сучасних свобод людини почалося в середньовічній Європі шляхом поступового поширення вольно-

стей незалежного лицарства на інші суспільні верстви. Російський філософ Г. Померанц писав, що європейська воля вся виросла з аристократичних і патриційних вольностей.

Важлива роль лицарства в формуванні ментальності сучасного європейця. Лицарські епоси лежали в основі пізньосередньовічної лицарської поезії та роману, на ґрунті яких розвинулася модерна європейська література, яка й сформувала сучасну європейську ментальність. У середньовічній Україні лицарство було представлене спочатку княжою дружиною та боярством, а пізніше — руською шляхтою та козацтвом. Українська література та ментальність формувалися відповідно до європейської традиції. Творчість Тараса Шевченка, що був батьком не тільки української словесності, але й національної свідомості, постала на козацькому епосі, про що промовисто свідчить назва його першої поетичної збірки «Кобзар».

Росія не знала лицарства в європейському розумінні. Далеких нащадків феодально-лицарського стану княжої Русі бояр знищив у XVI ст. Іван Грозний за допомогою татарської оприччини. Саме від цього служилого, повністю залежного від самодержця «люду» походить російське дворянство. Без лицарства в Росії не могли з'явитися власні скальди чи кобзарі, а тому й не відомий власний лицарський епос. Відсутність останнього зумовила інший ніж в Європі шлях формування російської словесності та тісно пов'язаної з нею модерної ментальності. Якщо в Європі, зокрема в Україні, провідну роль у цьому процесі відіграли власні лицарські традиції, то Росія, не маючи власного національного епічного ґрунту, вимушена була копіювати західні зразки. Зокрема, мається на увазі знаменита російська література XIX — поч. XX ст., виникнення якої значною мірою пояснюється європеїзацією Росії, глобальним поширенням гуманістичних цінностей західноєвропейської цивілізації на схід. Наприклад, безпрецедентна для Росії творчість О. Пушкіна має прямі аналогії серед поетів романтичної доби Західної Європи, зокрема Франції.

Важливим аргументом на користь належності держави Русь до української національної історії є неперервність історичного розвитку від Південної Русі до козацької України. Для сучасної етнології саме тяглість етно-культурного розвитку — єдиний показник віку конкретного етносу. Претендуючи на історичну спадщину княжого Києва, російська імперська історіографія всіляко наголошувала на перерві в історичному процесі між Київською Руссю X–XIII ст. та козацькою Україною

XV–XVIII ст. Проте численні історичні, лінгвістичні, археологічні, антропологічні, етнографічні дані переконливо свідчать про неперервність історичного життя України XIII–XV ст.

Татарська навала не призвела до вилюднення Південної Русі та приходу сюди нового населення. За даними археології, протягом останнього тисячоліття в лісостеповій та лісовій смузі України домінував один центральноукраїнський антропологічний тип, визначений майже сто років тому видатним українським антропологом Ф. Вовком [3]. Це відносно високі й масивні європеоїди зі смаглявою шкірою, темними очима та волоссям, довгастим обличчям та прямим носом. До нього належала переважна більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X–XIV ст., козацької України, сучасних корінних українців [18, с. 94, 101–103; 21, с. 187–204]. Тобто українці XVII–XX ст. генетично тісно пов'язані з людністю Південної Русі-України, на відміну від більшості білорусів та росіян, які належать до інших антропологічних типів [1].

Велику роль в успадкуванні культурних, духовних, державних надбань Київської Русі людністю козацької України відіграли Київ, Переяслав, Чернігів, Галич, Володимир та інші українські міста. Ці осередки культури, писемності та духовності Русі з численними монастирями та соборами не припиняли своєї діяльності і в найгірші для України часи. Тому козацтво XVI–XVIII ст. усвідомлювало себе прямими нащадками традицій княжого Києва, вважаючи себе «племенем народу Руського, що за Олега монарха Руського... Константинополь штурмувало. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися». Не випадково, що саме в козацьку добу відновлюються давньоруські святині — Софія Київська, Спас на Берестові, Десятинна церква. Про це ж свідчить культ київських князів у письмових джерелах козацької України. Отже, головні політичні, культурні, духовні, економічні центри Південної Русі лишилися ними і в козацьку добу, міцно зв'язавши два нерозривні періоди національної історії України.

Таким чином, прірва між києворуським та козацьким періодами української історії не була такою широкою та глибокою, щоб стверджувати, що вона розділяє два окремі етноси. Традиції першої української держави Русі у Києві перервалася лише 1471 р. зі скасуванням Литвою Великого князівства Київського. А всього лише через 20 років, 1490 р. зустрічаємо першу письмову згадку про українських козаків на Нижньому Дніпрі, що знаменує початок козацької доби.

Універсальність законів етно-історичного розвитку великих етносів середньої смуги Євро-

пи свідчить, що всі вони (французи, англо-сакси, німці, чехи, поляки, українці) зародилися з падінням Римської імперії в V–VII ст. і близько 900 р. створили свої перші національні держави. Аналогічні Київській Русі держави X–XI ст. за європейською традицією вважаються державами відповідних етносів — перші Польське, Англійське, Німецьке, Французьке, Угорське королівства, Празьке князівство чехів тощо. Отже, невизнання за Київською Руссю статусу першої держави українського етносу суперечить універсальним законам історичного розвитку Європи. У радянський час це стало можливим лише завдяки появі тенденційно-антинаукової, неоімперської кон-

цепції «спільної давньоруської колиски» східних слов'ян.

Отже, головні етновизначальні ознаки українців козацької доби були в зародку властиві південним русичам-давньоукраїнцям X–XIV ст. Іншими словами, козацька українська нація не є новоствореною пізньосередньовічної Європи, а прямим генетичним нащадком державотворчого етносу Київської Русі — південних русичів X–XIV ст. Тобто Київська Русь та козацька Україна — це два послідовні, органічно пов'язані етапи історичного розвитку єдиного народу, який в наш час відомий під етнонімом «українці».

Список літератури

1. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т. И. Алексеева. — М. : Наука, 1973. — 273 с.
2. Белинский В. Сочинения / В. Белинский. — Пгб., 1900. — Т. 2. — С. 359.
3. Вовк Х. Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропологии / Х. Вовк. — К. : Мистецтво, 1995. — С. 7–38.
4. Греков Б. Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Б. Д. Греков. — М. : Наука, 1975. — С. 14–20.
5. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. — К. : Абрис, 1994. — С. 151–179.
6. Залізник Л. Л. Давньоруська народність : імперський міф чи історична реальність / Л. Л. Залізник // Пам'ять століть. — 1996. — № 2. — С. 2–14.
7. Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізник. — К. : Бібліотека українця, 1997. — С. 85–96.
8. Залізник Л. Л. Де, як і коли народилася давньоруська народність / Л. Л. Залізник // Пам'ять століть. — 1998. — № 6. — С. 2–15.
9. Залізник Л. Л. Стародавня історія України / Л. Л. Залізник. — К. : Темпора, 2012. — 542 с.
10. Козаченко А. И. Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов / А. И. Козаченко // Советская этнография. — 1954. — № 2. — С. 3–20.
11. Котляр М. Ф. «Щоб есми навіки всі єдино були» / М. Ф. Котляр // Всесвіт. — 1979. — № 4. — С. 178.
12. Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. / А. Кримський. — К., 1922. — 122 с.
13. Мавродин В. В. Формирование русской нации / В. В. Мавродин. — М. : Тип. им. Володарского, 1947. — 40 с.
14. Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа / В. В. Мавродин // Вопросы истории. — 1950. — № 4. — С. 55–70.
15. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. — К. : Наукова думка, 1992. — 92 с.
16. Ніколаєва Т. Народний одяг / Т. Ніколаєва, Є. Щербій // Культура і побут населення України : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. — К. : Либідь, 1993. — 284 с.
17. Пашуто В. Т. Давньоруська спадщина і історична доля східного слов'янства / В. Т. Пашуто // Український історичний журнал. — 1982. — № 4. — С. 78.
18. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. — К. : Фенікс, 1992. — 248 с.
19. Півторак Г. Українці. Звідки ми і наша мова / Г. Півторак. — К. : Наукова думка, 1993. — 200 с.
20. Пыпин А. История русской литературы / А. Пыпин. — Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. — 4-е изд. без измен. — Т. 1. Древняя письменность. — 1911. — 537 с.
21. Сегеда С. Основи антропологии / С. Сегеда. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. — 207 с.
22. Федосєєв П. Н. Київська Русь та її роль в історичній долі народів СРСР / П. Н. Федосєєв // Вісник АН УРСР. — 1982. — № 8. — С. 5.
23. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова / Ю. Шевельов // Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. — К. : Либідь, 1996. — С. 191–205.
24. Яковенко Н. Українська шляхта / Н. Яковенко. — К. : Наукова думка, 1993. — 416 с.
25. Hermann J. Wikinger und Slowen / J. Hermann. — Neumunster, 1982. — P. 61.

L. Zaliznyak

KOZAK UKRAINE IS THE RIGHT DESCENDANT OF RUSS-UKRAINE

The article devoted to discussion for culture and history Kyiv Russ legacy. Late Middle Age version of origins Ukrainians, Russians and Byelorussia's is soviet version of very old empire historical myth. Archaeology, linguistic, ethnology, anthropology data evidences about right genetic connection Late Middle Age Kozak Ukraine XVI–XVIII cent. with South Russ X–IV cent.

Keywords: Kyiv Russ, Kozak Ukraine, Old Russ nationality, Ukrainian nathionality.

Матеріал надійшов 12.04.2013 р.